E-ISSN: 3049-1541
KNOWLEDGE FLAME
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (KF-IMRJ)
(An International Indexed & Peer Reviewed Journal)
https://knowledgeflame.in PRGI Reg. No. MAHMUL/2024/89852

छत्रपती शिवाजी महाराजांची करप्रणाली व शेतकरी संरक्षण

विजयसिंह सुंदरराव देशमुख
संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

सारांश:

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कार्य बहुधा लष्करी पराक्रमापुरते मर्यादित करून पाहिले जाते; परंतु स्वराज्याची खरी ताकद त्यांच्या आर्थिक आणि कृषी धोरणात होती. शिवाजी महाराजांनी तत्कालीन जुलमी जमींदारी-जागीरदारी पद्धती मोडीत काढून राज्य आणि शेतकरी यांचा थेट संबंध प्रस्थापित केला. त्यांनी शास्त्रीय भूमापन, योग्य महसूल दर, आपत्तीमध्ये करमाफी, तगाई (कर्ज) आणि अधिकारी नियंत्रण यांद्वारे शेतकऱ्यांचे संरक्षण केले. त्यांच्या आर्थिक धोरणाचा केंद्रबिंदू "रयतेचे कल्याण" हा होता. या लेखात शिवाजी महाराजांच्या करप्रणाली, महसूल स्रोत, शेतकरी संरक्षणाच्या उपाययोजना आणि त्यांचे सामाजिक-आर्थिक परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात येतो.

१. प्रस्तावना

१७ व्या शतकातील भारतात बहुतेक राज्यांची अर्थव्यवस्था जागीरदार, सरदार आणि जमींदारांच्या शोषणावर आधारित होती. शेतकरी हा उत्पादनकर्ता असला तरी त्याला उत्पन्नाचा अत्यल्प भाग मिळत असे. परिणामी शेती उद्ध्वस्त होत होती आणि गावांची लोकसंख्या स्थलांतरित होत होती. अशा परिस्थितीत शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची उभारणी करताना सर्वप्रथम लक्ष केंद्रित केले ते शेती आणि महसूल व्यवस्थेवर. कारण त्यांना समजले होते की, "मजबूत सेना ही मजबूत अर्थव्यवस्थेवर उभी असते आणि मजबूत अर्थव्यवस्था ही शेतकऱ्यावर उभी असते." म्हणूनच त्यांनी शेतकरी हा राज्याचा कणा मानला.

२. शिवाजीपूर्व महसूल व्यवस्था : शोषणात्मक पद्धती

दख्खन सुलतानत व मुघल काळात पुढील समस्या होत्या:

- जमींदारांची मनमानी वसुली
- पिकाच्या अर्ध्याहून अधिक कर
- दुष्काळातही करमाफी नाही
- जबरदस्तीची वसुली व जप्ती

त्या काळात शेतकऱ्यांची अवस्था अत्यंत कठीण होती. गावातील जमींदार आणि महसूल अधिकारी आपल्या मनाप्रमाणे कर आकारत असत. ठरावीक नियम किंवा मर्यादा नसल्यामुळे शेतकऱ्यांना किती कर द्यावा लागेल याची खात्री नसे. अनेक वेळा पिकातून मिळालेल्या उत्पन्नाचा अर्ध्याहून अधिक भाग कर म्हणून घ्यावा लागे, त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या हातात जगण्यासाठी पुरेसे धान्य उरत नसे. नैसर्गिक आपत्ती जसे दुष्काळ, अवर्षण किंवा पीक नष्ट झाले तरीही करमाफी दिली जात नसे. उलट कर वसुलीसाठी अधिकाऱ्यांचा दबाव वाढत असे. कर भरता आला नाही तर शेतकऱ्यांच्या घरातील धान्य, जनावरे किंवा शेतीची साधने जप्त केली जात. काही वेळा जबरदस्तीने वसुली केली जाई आणि शेतकऱ्यांना मारहाण किंवा अपमान सहन करावा लागे. त्यामुळे अनेक शेतकरी आपली गावे सोडून पळून जात असत. या अन्यायकारक परिस्थितीमुळे शेती कमकुवत होत होती आणि

समाजात असुरक्षिततेचे वातावरण निर्माण झाले होते. शिवाजी महाराजांनी एका पत्रात आपल्या अधिकाऱ्यांना स्पष्ट सूचना दिली की जर गरीब शेतकऱ्यांकडून अन्न, चारा किंवा भाजीपाला हिसकावून घेतला तर ते जगू शकणार नाहीत. यावरून त्यांचा शेतकरी-केंद्री दृष्टिकोन दिसून येतो.

३. भूमापन व करनिर्धारण:

शिवाजी महाराजांनी महसूल व्यवस्थेची सुरुवात भूमापन पासून केली. प्रमुख वैशिष्ट्ये

१) "काठी" पद्धतीने जमीन मोजणी

शिवाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत जमिनीची मोजणी अंदाजाने न करता प्रत्यक्ष मोजून केली जात असे. यासाठी "काठी" नावाचे मोजमापाचे साधन वापरले जाई. गावातील प्रत्येक शेताची हद्द निश्चित करून त्याची नोंद ठेवली जाई. यामुळे महसूल अधिकाऱ्यांना मनमानी कर आकारता येत नसे.

आज्ञापत्रात रामचंद्रपंत अमात्य स्पष्ट सांगतात की राज्यकारभार नीट चालवायचा असेल तर जमिनीची खात्रीशीर नोंद व मोजणी आवश्यक आहे (आज्ञापत्र, पृ. 52–53).

२) जमिनीच्या सुपीकतेनुसार कर

सर्व जमिनींवर समान कर लावला जात नव्हता. काळी, तांबडी, हलकी, बागायती किंवा जिरायती जमिन, तिची सुपीकता व उत्पादनक्षमता पाहून कर निश्चित केला जाई. त्यामुळे कमी उत्पन्न देणाऱ्या जमिनीवर कमी कर आणि जास्त उत्पन्न देणाऱ्या जमिनीवर तुलनेने जास्त कर आकारला जाई. ही पद्धत न्याय्य होती, कारण शेतकऱ्याची देण्याची क्षमता लक्षात घेतली जात होती.

३) पिकाच्या प्रकारावर कर निर्धारण

जमिनीत कोणते पीक घेतले जाते - ज्वारी, बाजरी, भात, ऊस किंवा बागायती पीक — यानुसार महसूल ठरविला जात असे. दुष्काळी किंवा कमी उत्पादन देणाऱ्या पिकांवर जास्त कर लावला जात नव्हता.
शिवाजी महाराजांच्या पत्रांतही अधिकाऱ्यांना सूचना दिलेल्या दिसतात की "रयतेवर अन्याय होणार नाही याची खबरदारी घ्यावी" (शिवाजी महाराजांची पत्रे, पृ. 113).

४) राज्य-शेतकरी थेट संबंध

पूर्वी जमींदार, देशमुख, वतनदार यांच्या माध्यमातून कर वसुली होत असे. या मध्यस्थांमुळे शेतकऱ्यांवर अतिरिक्त भार पडत असे. शिवाजी महाराजांनी हा अन्याय कमी करण्यासाठी राज्य व शेतकरी यांचा थेट संबंध निर्माण केला. महसूल अधिकारी थेट सरकारतर्फे नेमले जात आणि त्यांनी ठरविल्यापेक्षा जास्त वसुली करू नये अशी कडक ताकीद होती. सभासद बखरीतही उल्लेख आहे की महाराजांनी रयतेवर होणारा छळ थांबवण्यासाठी अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवले (सभासद बखर, पृ. 78). इतिहास संशोधनावरून असे दिसते की शिवाजी महाराजांनी पूर्णपणे आधुनिक रयतवारी प्रणाली लागू केली असे म्हणता येत नसले तरी जमींदारी-जागीरदारीचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात कमी केला. महसूल थेट राज्यकोषात जमा होऊ लागला आणि शेतकरी राज्याचा संरक्षित घटक बनला. त्यामुळे शेतकऱ्याला राज्याशी आपलेपणाची भावना निर्माण झाली.

कर दर

शिवाजी महाराजांनी महसूल आकारणी करताना शेतकऱ्यांवर जास्त भार पडू नये याची विशेष काळजी घेतली. त्यांनी जमीन आणि उत्पादन पाहून कर निश्चित केला. साधारणपणे पिकाच्या उत्पन्नाच्या सुमारे एक तृतीयांश, म्हणजेच जवळपास ३३ ते ४० टक्के इतकाच महसूल घेतला जाई. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या हातात

स्वतःच्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी पुरेसा धान्यसाठा आणि पैसा उरत असे. याच्या उलट, मुघल काळात कराचा दर अनेकदा खूप जास्त असे. इतिहासकार जदुनाथ सरकार यांच्या मते काही प्रदेशांत शेतकऱ्यांना उत्पादनाच्या ४० ते ५० टक्क्यांपर्यंत महसूल द्यावा लागत असे. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती डळमळीत होत असे. शिवाजी महाराजांच्या तुलनेने कमी आणि निश्चित करपद्धतीमुळे मात्र शेतकऱ्यांना शेती करण्याचा आत्मविश्वास मिळाला आणि शेती उत्पादन वाढण्यास मदत झाली.

४. करप्रणाली (Revenue Structure)

शिवाजी महाराजांची महसूल व्यवस्था विविध स्रोतांवर आधारित होती.

(अ) भूमी महसूल (Land Revenue)

शिवाजी महाराजांच्या राज्याची अर्थव्यवस्था नीट चालावी यासाठी त्यांनी विविध प्रकारचे महसूल स्रोत निश्चित केले होते. त्यामध्ये सर्वात महत्त्वाचा स्रोत म्हणजे भूमी महसूल होय. शेती हा स्वराज्याचा मुख्य आधार असल्यामुळे शेतकऱ्यांकडून कर घेतला जात असे; परंतु तो मर्यादित आणि ठरावीक असे. किती कर द्यायचा हे आधीच निश्चित असल्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये भीती किंवा अनिश्चितता राहत नसे. याशिवाय चौथ हा एक महत्त्वाचा महसूल प्रकार होता. स्वराज्याच्या बाहेरील प्रदेशांवर स्वराज्याचे लष्करी संरक्षण राहावे आणि तेथील सत्ताधाऱ्यांनी स्वराज्याशी संघर्ष करू नये यासाठी त्या प्रदेशांकडून सुमारे पंचवीस टक्के कर घेतला जाई. त्यामुळे चौथ हा केवळ कर नसून संरक्षणाकरिता दिली जाणारी रक्कम मानली जात असे.

तसेच सरदेशमुखी नावाचा आणखी एक कर होता. हा साधारण दहा टक्के इतका अतिरिक्त कर असे. हा स्वराज्याच्या सार्वभौम सत्तेची मान्यता म्हणून आकारला जाई.याशिवाय राज्याला इतरही काही मार्गांनी उत्पन्न मिळत असे. व्यापाऱ्यांकडून व्यापार शुल्क घेतले जाई, बंदरांवरून येणाऱ्या-जाणाऱ्या मालावर बंदर शुल्क आकारले जाई. गावातील जनावरांच्या चारणावर चराई कर घेतला जाई, तसेच काही व्यवसायांवरही कर आकारला जात असे. परंतु विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे हे सर्व अतिरिक्त कर स्वराज्यातील सामान्य शेतकऱ्यांवर लादले गेले नव्हते. स्वराज्याच्या रयतेवर अन्याय होऊ नये यासाठी अशा करांचा भार प्रामुख्याने स्वराज्याबाहेरील प्रदेशांवर टाकण्यात आला होता. त्यामुळे शेतकरी सुरक्षित राहिला आणि राज्याविषयी त्याच्या मनात विश्वास निर्माण झाला.

५. शेतकरी संरक्षणाची उपाययोजना

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण केवळ राज्याचा खजिना भरण्यासाठी नव्हते. त्यांचा मुख्य उद्देश शेती टिकवणे आणि रयत सुरक्षित ठेवणे हा होता. त्यांना हे स्पष्टपणे उमगले होते की शेतकरी सुखी असेल तरच राज्य सक्षम राहील. म्हणूनच त्यांनी महसूल व्यवस्थेसोबत शेतकरी संरक्षणाला तितकेच महत्त्व दिले.

५.१ तगाई (कर्ज सहाय्य) :

शिवाजी महाराजांनी गरजू शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी “तगाई” ही पद्धत सुरू ठेवली. पीक पेरणीच्या वेळी अनेक शेतकऱ्यांकडे बियाणे, बैल किंवा शेतीची साधने नसत. अशा वेळी राज्याच्या वतीने त्यांना बियाणे, बैल आणि शेतीसाठी लागणारी साधने पुरवली जात. अडचणीच्या काळात या मदतीवर व्याज लावले जात नसे. शेतकरी उभा राहावा हा हेतू असल्यामुळे परतफेडीसाठी कठोर अट घातली जात नव्हती. “आज्ञापत्र” मध्ये अमात्य रामचंद्रपंत यांनी स्पष्ट लिहिले आहे की, रयतेस शेती करण्यास प्रवृत्त करावे आणि आवश्यक तेथे मदत द्यावी (रामचंद्रपंत अमात्य, आज्ञापत्र, अध्याय ५, पृ. ५२-५३).

E-ISSN: 3049-1541
KNOWLEDGE FLAME
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (KF-IMRJ)
(An International Indexed & Peer Reviewed Journal)
https://knowledgeflame.in PRGI Reg. No. MAHMUL/2024/89852

५.२ आपत्तीतील करमाफी :

दुष्काळ, पूर, युद्ध किंवा पिकांची नासाडी झाल्यास कर वसूल करू नये किंवा कमी करावा, असे स्पष्ट निर्देश दिलेले आढळतात. कारण पीक नसताना कर घेतल्यास शेतकरी गाव सोडून जाईल, हे शिवाजी महाराजांना माहीत होते. सभासद बखरीत उल्लेख येतो की, रयतेवर अन्याय होऊ नये म्हणून नुकसानीच्या वेळी महसूल माफ केला जाई (सभासद बखर, पृ. ७२). यामुळे शेतकरी स्वराज्याशी निष्ठावान राहिला आणि शेती पुन्हा सुरू ठेवण्यास तयार झाला.

५.३ अधिकारी नियंत्रण :

महसूल अधिकारी किंवा सरदारांकडून शेतकऱ्यांवर अन्याय होऊ नये यासाठी महाराजांनी कठोर नियंत्रण ठेवले. जादा वसुली करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना शिक्षा केली जाई. शिवाजी महाराजांच्या पत्रव्यवहारात असे स्पष्ट आदेश आढळतात की रयतेस त्रास देऊ नये, जबरदस्ती करू नये आणि ठरलेल्या करापेक्षा अधिक घेऊ नये (शिवाजी महाराजांची पत्रे, संपा. ग.ह. खरे, पृ. ११२-११३). महाराज अनेकदा प्रजेची तक्रार थेट ऐकत असत. त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये सुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली.

५.४ जमीन संरक्षण व शेती प्रोत्साहन :

शिवाजी महाराजांनी पडीत जमीन लागवडीखाली आणण्यावर भर दिला. नवीन वसाहती बसवणे, शेतकऱ्यांना संरक्षण देणे आणि शेती करण्यास प्रोत्साहन देणे ही राज्याची जबाबदारी मानली गेली. "आज्ञापत्र" मध्ये स्पष्ट नमूद आहे की गाव उजाड होऊ देऊ नये, लागवड वाढवावी आणि रयतेला शेती करण्यास प्रोत्साहन द्यावे (रामचंद्रपंत अमात्य, आज्ञापत्र, पृ. ५५).

६. जमींदारी-जागीरदारी निर्मूलन :

शिवाजी महाराजांच्या सुधारणा यातील सर्वात मोठा बदल म्हणजे मध्यस्थ वर्गाची सत्ता कमी करणे होय. पूर्वी जमींदार, देशमुख किंवा सरदार यांच्या मार्फत महसूल वसूल होत असे. यामुळे शेतकऱ्यांचे शोषण होत असे. शिवाजी महाराजांनी ही पद्धत मोडीत काढून राज्य आणि शेतकरी यांचा थेट संबंध प्रस्थापित केला. शेतकरी थेट राज्याचा करदाता झाला जमींदारांची मनमानी कमी झाली सभासद बखरीत नमूद आहे की महाराजांनी देशमुख-देशपांडे यांना नियंत्रणात ठेवून रयतेचे रक्षण केले. **७. आर्थिक नीतीचे परिणाम**

शिवाजी महाराजांच्या महसूल व कृषी धोरणाचा परिणाम केवळ खजिन्यावर झाला असे नाही, तर संपूर्ण समाजरचनेवर झाला. त्यांच्या धोरणामुळे राज्य, समाज आणि अर्थव्यवस्था यांच्यात एक समतोल निर्माण झाला.

(१) शेती उत्पादन वाढले

शेतकऱ्यांना संरक्षण, तगाई मदत आणि मर्यादित कर मिळाल्यामुळे त्यांनी आत्मविश्वासाने शेती सुरू ठेवली. पडीत जमीन लागवडीखाली आली आणि नवीन शेती क्षेत्र वाढले. रामचंद्रपंत अमात्य यांनी "आज्ञापत्र" मध्ये स्पष्ट नमूद केले आहे की रयतेला धीर देऊन शेती वाढवावी आणि गावांची उभारणी करावी (रामचंद्रपंत अमात्य, *आज्ञापत्र*, पृ. ५५).

(२) गावांची लोकसंख्या स्थिर झाली:

पूर्वी अन्यायकारक करामुळे शेतकरी गाव सोडून जात असत. परंतु कर सवलती, संरक्षण आणि न्याय्य वागणूक मिळाल्यामुळे लोक पुन्हा गावात राहू लागले. सभासद बखरीत उल्लेख आहे की महाराजांच्या कारभारामुळे रयत गावात सुखाने राहू लागली.

KNOWLEDGE FLAME
E-ISSN: 3049-1541
INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (KF-IMRJ)
(An International Indexed & Peer Reviewed Journal)
https://knowledgeflame.in PRGI Reg. No. MAHMUL/2024/89852

(३) महसूल नियमित झाला

कर कमी केला असला तरी महसूल नियमित मिळू लागला. कारण शेतकरी स्वेच्छेने कर भरू लागला. शिवाजी महाराजांच्या पत्रांमध्ये महसूल अधिकाऱ्यांना आदेश देताना "रयतेस आनंदाने कर देण्यास प्रवृत्त करावे" असा अर्थ स्पष्ट दिसतो (शिवाजी महाराजांची पत्रे, संपा. ग. ह. खरे, पृ. ११५).

(४) सेना सक्षम झाली

स्थिर महसूलामुळे लष्कराला नियमित वेतन, अन्न व साधने पुरवता आली. यामुळे स्वराज्याचे सैन्य संघटित आणि सक्षम राहिले. सभासद बखरीत नमूद आहे की राज्याची व्यवस्था मजबूत असल्यामुळे स्वराज्याची लष्करी शक्ती टिकून राहिली (सभासद बखर, पृ. ८२).

(५) स्वराज्य आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाले

शेती, व्यापार आणि बंदर महसूल यांच्या आधारे स्वराज्य बाह्य सत्तांवर अवलंबून राहिले नाही. राज्याचा खर्च राज्याच्या उत्पन्नातून भागवला जाऊ लागला. "आज्ञापत्र" मध्ये खजिना मजबूत ठेवण्यावर आणि रयतेची काळजी घेण्यावर विशेष भर दिलेला आढळतो (रामचंद्रपंत अमात्य, *आज्ञापत्र*, पृ. ६१). यावरून असे दिसते की शिवाजी महाराजांनी प्रत्यक्षात लोककल्याणाला केंद्रस्थानी ठेवणारी राज्यव्यवस्था उभी केली. आधुनिक अर्थाने पाहिले तर हे कल्याणकारी राज्य या संकल्पनेचे प्रारंभीचे उदाहरण म्हणता येईल.

८. आधुनिक काळातील महत्त्व

शिवाजी महाराजांची आर्थिक नीती आजही अभ्यासण्यासारखी आहे. आज सरकार शेतकऱ्यांसाठी जी अनेक धोरणे राबवते त्यामागे हाच मूलभूत विचार दिसतो — शेतकरी टिकला तर अर्थव्यवस्था टिकते.

आजच्या काळातील काही योजना:

- शेतकरी-केंद्रित अर्थसंकल्प
- कर्जमाफी योजना
- पीक विमा योजना
- कृषी अनुदान व सहाय्य

शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभारात हा विचार स्पष्टपणे दिसतो की राज्याचे वैभव हे प्रजेच्या सुखावर अवलंबून असते. "आज्ञापत्र" मध्ये राज्यकर्त्याला सूचना देताना रयतेचे रक्षण हीच खरी राजधर्माची ओळख सांगितली आहे (रामचंद्रपंत अमात्य, *आज्ञापत्र*, पृ. ५२).

निष्कर्ष

छत्रपती शिवाजी महाराजांची करप्रणाली ही त्या काळातील इतर राज्यांपेक्षा मूलभूतरीत्या वेगळी होती. अनेक ठिकाणी करव्यवस्था ही केवळ राज्याचा खजिना भरण्यासाठी वापरली जात होती; परंतु शिवाजी महाराजांनी महसूल व्यवस्थेकडे वेगळ्या नजरेने पाहिले. त्यांनी कर वसुलीचा उद्देश शेतकऱ्यांवर भार टाकणे नसून त्यांचे संरक्षण करणे हा ठेवला. त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक धोरणाचा केंद्रबिंदू "रयतेचे हित" हा होता.

शास्त्रीय भूमापन करून निश्चित कर आकारणे, पिकाची हानी झाल्यास करमाफी देणे, गरजू शेतकऱ्यांना तगाई देऊन उभे करणे, अधिकाऱ्यांवर नियंत्रण ठेवणे आणि जमींदार-मध्यस्थांची सत्ता कमी करणे या उपाययोजनांमुळे शेतकऱ्यांचा राज्यावर विश्वास निर्माण झाला. शेतकरी स्वतःला केवळ करदाता न समजता

स्वराज्याचा घटक मानू लागला. परिणामी शेती वाढली, महसूल नियमित झाला आणि राज्याची आर्थिक पायाभरणी मजबूत झाली.

यातून स्पष्ट होते की शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य उभारताना केवळ लष्करी विजयावर भर दिला नाही, तर समाजाच्या तळागाळातील लोकांचे जीवन सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या कारभारामुळे प्रजेच्या हिताला प्राधान्य देणारी शासनव्यवस्था निर्माण झाली. त्यामुळे शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य हे फक्त राजकीय सत्ता परिवर्तन नव्हते, तर ते आर्थिक आणि सामाजिक परिवर्तनाचेही प्रतीक होते. त्यांच्या आर्थिक धोरणात लोककल्याण, न्याय आणि उत्तरदायित्व या आधुनिक राज्यव्यवस्थेच्या तत्त्वांची बीजे आढळतात.

संदर्भसूची :

अ) प्राथमिक साधने (Primary Sources)

- रामचंद्रपंत अमात्य. (2004). *आज्ञापत्र* (संपा. अ. रा. कुलकर्णी). पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स. pp. 52–55, 61.
- खरे, ग. ह. (संपा.). (1967). *शिवाजी महाराजांची पत्रे*. पुणे: भारत इतिहास संशोधक मंडळ. pp. 112–115.
- सभासद, कृष्णाजी अनंत. (2001). *सभासद बखर* (संपा. रा. वि. हेरवाडकर). पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन. pp. 72, 78, 82.
- चिटणीस, मल्हार रामराव. (1998). *श्री शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र (चिटणीस बखर)*. पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ. pp. 94–101.

ब) दुय्यम साधने :

- सरकार, जदुनाथ. (1973). *Shivaji and His Times* (6th ed.). Calcutta: Orient Longman. pp. 356–365.
- मेहेंदळे, गजानन भास्कर. (1996). *श्री राजा शिवछत्रपती* (खंड 1). पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स. pp. 210–235.
- कुलकर्णी, अ. रा. (2004). *महाराष्ट्रातील मराठा राज्यव्यवस्था*. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स. pp. 145–160.
- सरदेसाई, गो. स. (1993). *मराठी रियासत, खंड १: शाहाजी राजे भोसले व शिवाजी महाराज*. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन. pp. 275–295.

क) पूरक अभ्यासग्रंथ :

- पगडी, सेतुमाधवराव. (1998). *छत्रपती शिवाजी*. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन. pp. 122–140.
- कुलकर्णी, स. न. (2001). *मराठ्यांची प्रशासन व्यवस्था*. पुणे: विद्याभारती प्रकाशन. pp. 85–110.